

"המזרחים", משבר חברתי וגלגוליה של "הבעיה העדתית" בסוציולוגיה הישראלית

סיגל נגר-רון*

השיח הוא לא הרבה יותר מאשר נצנוץ של אמת ההולכת ונולדת לנגד עיניה שלה.
(פוקו, 2005, עמ' 41)

תקציר. ככל שמעמיק המשבר החברתי, "המזרחים" מסומנים כמי שאחראים לו. מסה זו מבקשת להבין כיצד קרה שהמשבר, שבבסיסו הוא מאבק פוליטי בין אליטה דתית-לאומנית לאליטה חילונית-ליברלית, נצבע בצבעים אתניים. את השיח המתגבש משני עברי המתרס הפוליטי, שלפיו הרפורמה במערכת המשפט נועדה לקדם את האינטרסים של המזרחים ועל כן הם תומכים בה, אני מציעה להבין כחלק מהיסטוריה ארוכה של שימוש פוליטי במזרחיות, ותוך התייחסות לאלמנטים הייחודיים לעת הזאת. מתוך התבוננות בשלושה סוכנים חברתיים – פוליטיקאים, אנשי תקשורת ומדעני חברה – אני מראה כיצד המזרחיות נטענת במשמעות כחלק ממשא ומתן על הגדרת הקולקטיב, מרכיבו ומאפייניהם. לשיח הנוכחי, שלפיו "המזרחים" תומכים בהפיכתה של ישראל למדינה לא דמוקרטית בשל תפיסת עולם לא ליברלית, יש שורשים עמוקים הנטועים בתפיסות אוריינטליסטיות של ההנהגה הוותיקה ומדעני חברה שהתבטאו בפחד מפני "הבעיה העדתית". השיח הנוכחי תורם לייצורם מחדש של הגבולות החברתיים בין קולקטיבים אתניים כביכול, על פי אותה מתכונת ישנה.

ככל שחולפים השבועות והמשבר החברתי הולך ומעמיק, "המזרחים" מסומנים בשיח הציבורי כמי שאחראים לו. כיצד קרה שהמשבר, שהחל בהכרזתו של שר המשפטים יריב לוין על רפורמה במערכת המשפט בינואר 2023, ושבבסיסו הוא מאבק פוליטי בין אליטה לאומנית-דתית לאליטה ליברלית-חילונית, נצבע בצבעים אתניים? סימון "המזרחים" כתומכי הרפורמה וכמי שהרפורמה נעשית בשמם ועבורם על ידי פוליטיקאים ממפלגות הקואליציה (ובהם גם פוליטיקאים ממוצא מזרחי), ובה בעת סימונם כאחראים למשבר החברתי מצד "הכוחות הליברליים" המתנגדים להפיכה המשטרית, הוא רגע עבור חוקרי

* ד"ר סיגל נגר-רון, המחלקה ללימודים רב-תחומיים במדעי הרוח והחברה, המכללה האקדמית ספיר
1 המילה מזרחים נתונה במירכאות כדי להדגיש שההתייחסות למזרחים בשיח הרווח היא כאל קולקטיב הומוגני.

החברה לחשוב מחדש על המובן מאליו שהתקבע בשיח הציבורי והפוליטי ולהרהר בתרומתו של המחקר האקדמי לשיח זה.

במסה זו אני מבקשת לעשות פרובלמטיזציה לאותו מובן מאליו, המכונן ומשתקף בסיקור התקשורת, בשיח הציבורי וגם בורם המרכזי של המחקר החברתי, שלפיו "המזרחים" תומכים במפלגות הימין ועל כן תומכים ברפורמה המשפטית ועוינים את המחאה. אטען כי אי-אפשר להבין את השיח הנוכחי במנותק מההקשר ההיסטורי, ובו בזמן יש לעמוד גם על האלמנטים הייחודיים לעת הזאת. לשם כך אציג תחילה את דימויי האמת, אותו שיח המבנה את התודעה החברתית בעת הנוכחית, ואמקם את הנרטיב הנוכחי – שלפיו הרפורמה במערכת המשפט נועדה לקדם את האינטרסים של המזרחים ועל כן הם תומכים בה – כחלק מהיסטוריה ארוכה יותר שבה נעשה שימוש פוליטי במזרחיות. לשיטתי, "מזרחיות" איננה קטגוריה אתנית מהותנית, ואף שתפיסות אוריינטליסטיות הובילו ליצירת הקטגוריות "מזרחים" ו"אשכנזים" באמצעות מדיניות קליטה דיפרנציאלית בתחומים של פיזור האוכלוסין, תעסוקה והשכלה, אינני רואה בה רק קטגוריה מעמדית. מזרחיות היא תופעה דינמית שמשמעותה נטענת ומשתנה בהתגושות בין כוחות וסוכנים חברתיים שונים, ובהם פוליטיקאים, אנשי תקשורת ואנשי אקדמיה. מתוך עמדה זו אני מבקשת לבחון את המזרחיות כקטגוריה שיחית במשא ומתן החברתי על הגדרת הקולקטיב, על מרכיביו ועל מאפייניהם. להבנת השימוש שנעשה במזרחיות בשיח הפוליטי יש חשיבות רבה, שכן לשיח זה יש השלכות על תחומי חיים נרחבים והשפעה על היחסים בין ציבורים שונים.

בחלקה השני של המסה אבחן כיצד המחקר הסוציולוגי בעת הנוכחית דן בקשר בין "מוצא" ובין דפוסי הצבעה פוליטיים. אראה כי מאז סוף שנות התשעים מחקרים מצביעים על כך שהמשתנה "מוצא" נמצא כבעל קשר חלש לדפוסי הצבעה וכי הוא מתווך על ידי גורמים אחרים (מעמד ורמת דתיות), ובחלק מהמחקרים העדכניים ביותר נמצא כי אין קשר כזה. לאור זאת אטען כי ההתעקשות לדבוק בטענה לקיומם של קולקטיבים מובחנים על פי מוצא הנבדלים בבחירותיהם הפוליטיות, והסברת ההבדלים באמצעות ייחוס תפיסות עולם שונות לקולקטיבים האלה – ליברליות לאשכנזים ולא ליברליות למזרחים – ממשיכה לתחזק את השיח האוריינטליסטי המייצר את ההבחנות בין הקטגוריות ואת ההיררכיות ביניהן. כך, באופן דומה לניסוח "הבעיה העדתית" ולדיונים בעניינה בעשורים הראשונים לקיומה של המדינה, גם כיום נוטלים יצרני הידע חלק בעיצוב משמעותה של המזרחיות ותורמים לייצורם מחדש של הגבולות החברתיים בין קולקטיבים אתניים כביכול, על פי אותה מתכונת ישנה.

ההיסטוריה המופלאה של המזרחים: האימפריה מכה ברביעית

מאז ימיה הראשונים של המדינה, ואף בתקופת היישוב, המזרחים והמזרחיות הוצגו כבעיה פנים-חברתית מרכזית על ידי מנהיגים פוליטיים, האליטה התרבותית והאליטה האקדמית.² מאז המפנה הפרדיגמטי בשנות התשעים, שערער על תפיסת האתניות כמהות והצביע על

2 להרחבה ראו מאמרו של ירון צור (2003) המתאר כיצד סוציולוגים, אנתרופולוגים והיסטוריונים תרמו ליצירת שיח "הבעיה העדתית".

הצורך לבחון את הנסיבות והאינטראקציות שבהן נעשה שימוש באתניות כדי להבנות את המציאות ולעצב גבולות חברתיים, כבר לא קיים (כמעט) באקדמיה שיח בוטה על אודות "הבעיה העדתית". לעומת זאת, בשדה הפוליטי ובתקשורת נוכחת ה"סוגיה המזרחית" באופן קבוע. רוב הזמן היא רוחשת בשקט יחסי, אבל בעיתות משבר היא מתפרצת. וכמו ברגעים קודמים של משבר חברתי, גם בזה הנוכחי יש תפקיד מרכזי ל"מזרחים" ול"מזרחיות" כמושג שיחני שמעצב את התפיסות ביחס למציאות וככלי לגיוס פוליטי. משני עברי המתרס, גם אצל התומכים ברפורמה המשפטית וגם אצל המתנגדים לה והמוחים נגד ההפיכה המשטרית,³ מתגבש נרטיב שלפיו השינויים החוקתיים והמשטריים נעשים בשם "המזרחים", או כפי שהם מכונים לעיתים – "ישראל השנייה";⁴ ונתמכים על ידם. אף שמקדמי החקיקה, יריב לזין ושמחה רוטמן בחזית ובנימין נתניהו מאחוריהם, אינם מזרחים ואינם נמנים עם "ישראל השנייה", ואף שמדובר במאבק בין שתי אליטות – האחת ליברלית חילונית, אשכנזית בעיקרה, והאחרת דתית-לאומנית, שגם היא אשכנזית בעיקרה – הנרטיב המרכזי המשותף ל"ימין" ול"שמאל"⁵ מציב את "המזרחים" במקד המאבק ומסמן אותם כמחוללי המשבר.

ב־1999 פרסם צבי בן־דור מסה שכותרתה "ההיסטוריה המופלאה של המזרחים" (בן־דור, 1999), ובה תיאר שלושה נרטיבים שאליהם גויסה ההיסטוריה של המזרחים מאז הקמת המדינה ועמד על ההקשרים הפוליטיים שבהם נוצרו הנרטיבים הללו. כיום, כעבור רבע מאה, אני מזהה את התגבשותו של נרטיב רביעי: השחרור האולטימטיבי של המזרחים בידי ממשלת ימין "מלא על מלא", נרטיב שנתמך בידי סוכנים חברתיים מ"ימין" ומ"שמאל" ומטעין במשמעות חדשה ישנה את המושגים מזרחים ומזרחיות.

על פי בן־דור, הנרטיב הראשון שאליו גויסה ההיסטוריה של המזרחים הוא נרטיב השחרור וההצלה של יהודי ארצות ערב והאסלאם מאלפיים שנות גולה. נרטיב זה אפיין את שלושת העשורים הראשונים לקיום המדינה, שנות שלטון מפא"י, ולפיו המזרחים הוצלו מחיים

3 הטרימינולוגיה שבה נעשה כאן שימוש מותאמת לעמדה המוצגת.

4 המושג "ישראל השנייה" נטבע באמצע שנות החמישים, וכמו המושג "פריפריה" (נגר־רון, 2021) גם הוא סימן ועדיין מסמן את מי שמשתייכים למעמדות הנמוכים ומזוהה בעיקר עם מזרחים. למרות מרכזיותו של המושג "ישראל השנייה" בשיח הפוליטי והתקשורתית בשנים האחרונות, בראש ובראשונה בעקבות השימוש שעושה בו העיתונאי והפרשן אבישי בן־חיים (2022), לא אוכל להרחיב את התייחסותי אליו במסגרת מסה קצרה זו. אציין רק שהשימוש שעושה בן־חיים במושג, והתזה שהוא פיתח ומשמיע מעל כל במה, מעלה על נס את "ישראל השנייה" ומציב אותה במרכז הפוליטיקה והשיח הישראלי, ובה בעת מרדד את הפוטנציאל החתרני הטמון במושג והופך אותה לקריקטורה שטוחה ומגוחכת.

5 כמו המושג "מזרחים", כך גם המושגים "ימין" ו"שמאל" נטועים בתוך הקשר ישראלי מקומי, ויותר משהם מלמדים על עמדה אידיאולוגית הם משוקעים בתוך שיח המייצר גבולות חברתיים בין ציבורים בחברה בישראל. מצביעי "השמאל" מבקשים לחשוב על עצמם כעל ליברלים חילונים, שוחרי שלום ושוויון; אולם בפועל, ממשלות השמאל לדורותיהן קידמו מדיניות מיליטריסטית, היו אחראיות לקידום מפעל ההתנחלויות בשטחים, שיתפו פעולה עם החרדים ולא פעלו להפרדת הדת מהמדינה. ובניגוד למפלגות שמאל בעולם, המאופיינות במדיניות כלכלית סוציאליסטית, מפלגות "השמאל" בישראל הן שיצרו ותחזקו את אי־השוויון כלכלי בין יהודים לפלסטינים אזרחי ישראל ובין יהודים מאירופה ליהודים מארצות ערב והאסלאם.

במדינות עולם שלישי – מעוני, מבערות, מהיעדר מודרניזציה, מדיכוי השלטון הערבי – על ידי התנועה הציונית. על פי הנרטיב הזה, איכותם הירודה של "המזרחים" והיעדר כישוריהם לחיים בחברה מודרנית היו הסיבות למעמד הנחות בישראל. הנרטיב הזה זכה לגושפנקא מדעית כביכול; מדעני החברה תיארו את "הבעיה העדתית" וקבעו כי הפתרון לה הוא דה־סוציאליזציה לתרבות הערבית ה"לא־נאורה" ורה־סוציאליזציה לתרבות הישראלית "המודרנית". ואכן, השתלבות המזרחים, שהייתה כרוכה ב"אינטגרציה", עברה על פי רוב בשקט. שתי מחאות מזרחיות, זו בוואדי סאליב ב־1957 וזו של הפנתרים השחורים ב־1971, תוארו כמהומות מקומיות בהובלתם של "אלמנטים קרימינליים".

שנת 1977 סימנה מפנה ב"היסטוריה של המזרחים". על פי הנרטיב שיצר הליכוד, המזרחים שהיו נתונים לדיכוי שלטון מפא"י במשך שלושים שנה שוחררו על ידי הליכוד, "הבית האמיתי שלהם". בניגוד למשטר האמת שעל פיו תמיכת המזרחים היא שהובילה ל"מהפך", בן־דור מזכיר שהליכוד זכה בבחירות באותה שנה בגלל צירוף של נסיבות שאינן קשורות בהכרח למזרחים: מחדל יום הכיפורים, השחיתויות של מפלגת השלטון ובכירי ההסתדרות, התפטרותו של רבין מראשות הממשלה, עריקת המפד"ל מהקואליציה עם העבודה, והקמת המפלגה הדמוקרטית לשינוי. מאחר שלפני 77' הליכוד לא עסק בסוגיות החברתיות שהעסיקו מזרחים, בין הבחירות באותה שנה ובין אלה שהתקיימו ב־1981 הומצאו הרבה תפיסות ומונחים שנועדו לשרת את הנרטיב החדש ולקשור את המזרחים לליכוד. בתקופה זו צץ סוג חדש של פוליטיקאי, הפוליטיקאי המזרחי, שהוצג כנציג האתנטי של המזרחים⁶, והומצאה "המסורת המזרחית". כך למשל עברה המימונה של יהודי מרוקו פופולריזציה ופוליטיזציה.

בשנות השמונים חל מפנה נוסף ב"היסטוריה המזרחית". שוב גויסה ההיסטוריה של המזרחים לצרכים פוליטיים, הפעם על ידי מפלגת ש"ס. הגרסה של ש"ס להיסטוריה של המזרחים היא כזאת: המזרחים היו דתיים לפני שעלו לישראל. בישראל הם איבדו את דרך החיים הדתית, ועכשיו, באמצעות ש"ס, הם יחזירו עטרה ליושנה. בעקבות הצלחתה האלקטורלית נדרשו מדעני החברה לעסוק ב"חידה" של ש"ס, וההסברים שניתנו לה רבים.⁷ ש"ס משתמשת בשיח הזהות המזרחית, אך בפועל היא מקדמת את האינטרסים הצרים של הציבור החרדי־מזרחי ולא את אלה של רוב יוצאי אסיה ואפריקה, מסורתיים וחילוניים, המאכלסים את המעמד הבינוני והבינוני־נמוך ותולים את עתידם לא במוסדות התורניים של המפלגה אלא בהשכלה הגבוהה (אטינגר וליאון, 2018).

אני מזהה כעת את התגבשותו של נרטיב רביעי: השחרור האולטימטיבי של "המזרחים" ונקמתם באליטות שדכאו אותם במשך 75 שנה. מי שמשחררת אותם הפעם היא "ממשלת ימין מלא על מלא", ממשלה יהודית־דתית־לאומנית. נרטיב זה מקודם גם על ידי פוליטיקאים מהקואליציה וגם על ידי המתנגדים והמוחים נגד ההפיכה המשטרית. יחסי הגומלין בין פוליטיקאים מהקואליציה ובין מובילי המחאה, המתקיימים ומשתקפים בתקשורת, מטעינים את המושג "מזרחים" במשמעות פוליטית ומייצרים את הגבולות בין שני קולקטיבים אתניים מובחנים כביכול הנבדלים במעמדם, במהותם ובאינטרסים המנחים אותם.

6 דוד לוי מסמן את האבטיפוס של הפוליטיקאי המזרחי, אך היו גם אחרים ובהם מאיר שטרית, דוד מגן ומשה קצב.

7 לסיכום הסיבות שניתנו לצמיחתה של תנועת ש"ס ראו שנהב, 2003, עמ' 19.

חלק לא מבוטל ממובילי המחאה, מדובריה ומהפרשנים בתקשורת מקדמים את התפיסה שלפיה המחאה היא של הציבור הנאור, הפרודוקטיבי, הליברלי, החילוני, הדמוקרטי, התורם לפיתוחה ולשגשוגה של המדינה. במסגרת המחאה איימו יזמים עסקיים להוציא את כספם מהארץ, אנשי ההייטק איימו להגר, טייסי חיל האוויר איימו שלא יתנדבו למילואים. הסיקור התקשורתי הדגיש שנשאי המחאה הם אנשי ההייטק והטייסים, ומנגד הצביע על כך ש"הציבור המזרחי" אינו נוטל חלק במחאה ואף מתנגד לה באופן אקטיבי (כפי שבא לידי ביטוי למשל במכתב טכנאי חיל האוויר). כך למשל ב-9 בפברואר, שבועות אחדים לאחר פרוץ המחאה, ראיין איש הרדיו הוותיק רזי ברקאי את מפכ"ל המשטרה לשעבר רוני אלשיך בתחנת הרדיו הפופולרית גלי צה"ל ואמר את הדברים הבאים:

רזי ברקאי: אתה באמת רואה אנשים דתיים ומזרחים בהפגנות? או שאתה מזהה, כמו אחרים, שהם בעצם לא חלק מהמשחק?
רוני אלשיך: אני רואה יותר ויותר מהם [...].

ברקאי: אני מזהה משהו יותר עמוק, רוני. [...] זה הזדהות אידיאולוגית עם המחנה שמוביל בנימין נתניהו. שם זה מתחיל ושם זה כמעט נגמר. [...] למה המזרחים לא שם? דתיים, בסדר, אני יכול להבין. אצל הרבה דתיים, שכמובן גם באים מהפזורה של בן-גביר וסמוטריץ', הם לא שם כי הם פשוט נגד העמדות של האופוזיציה. אבל עדות המזרח פשוט לא רואים אותם. כי מה? כי בעיניהם כל המפגינים זה האליטות הישנות שהגיע הזמן לזרוק אותם מכל המדרגות?

אלשיך: אני מעביר בראש את האנשים שניגשו אליי אחרי ההפגנה. אני כן ראיתי שם לא מעט מזרחים. כן.
ברקאי: קומץ, רוני, קומץ.

שיחה זו היא דוגמה אחת מתוך אלפי שיחות דומות שנערכות ברדיו, בטלוויזיה וברשתות החברתיות בחודשים האחרונים, והיא מציגה בתמציתיות מזוקקת את משטר האמת הנוכחי, שלפיו "המזרחים תומכים ברפורמה בגלל הזדהותם הפוליטית עם הימין"; "הפוליטיקה של המזרחים היא פוליטיקה של שנאה נגד האליטה האשכנזית"; "המזרחים הופכים את ישראל למדינה אנטי-דמוקרטית".

פוליטיקאים מהקואליציה, ובכללם פוליטיקאים ממוצא מזרחי, מאמצים בהתלהבות את הדימוי של המחאה כמחאה אשכנזית, של פריוילגים המשתייכים למעמד הבינוני-גבוה והגבוה שמעוניינים בשימור עליונותם. כך למשל, ב-13 בפברואר נשא חבר הכנסת דודי אמסלם את "נאום הרולקסים" והתייחס למסר של מארגני המחאה שלפיו הם מייצגים את האינטרסים של החלק הפרודוקטיבי באוכלוסייה, זה העובד והמשרת בצבא:

גם האחים שלי ואני עובדים. ועוד שניים וחצי מיליון איש עובדים. זה נכון שרובנו עובדים אצלכם בבתים. אנחנו מנקים לכם את הגינות [...]. המאבק הזה, זה לא על חוקים. הוא לא על החוקים. יש פה מאבק אמיתי, האם האליטה תמשיך לנהל את המדינה? האצילים ימשיכו לנהל את המדינה ואנחנו נישאר הווסאלים. (המחדש, 2023).

המזרחיות הופכת פעם נוספת לאמצעי לגיוס פוליטי על ידי מי שמכתירים עצמם כמנהיגים האוטנטיים של המזרחים. אלה, לצד חברי קואליציה נוספים ודובריהם בתקשורת, מטעינים אותה בתוכן חדש־ישן: זיהוייה עם מעמד נמוך שמדוכא בידי אליטה אשכנזית. כך הם מייצרים מחדש את הגבולות בין קולקטיבים חברתיים. בסדר השיח של פוקו, שממנו נלקח המשפט הפותח את המסה, מצביע פוקו על חלקה המזערי של האמת בשיח המתגבש. מתוך אותו נצנוץ של אמת הולך ונולד משטר האמת (פוקו, 2005). כך גם במקרה הנוכחי: פוליטיקאים עושים שימוש בתביעות שצמחו מתוך מאבקים מזרחיים להכרה בעוול ההיסטורי ובאי־השוויון הנוכחי, אך מרוקנים אותן מתוכן הביקורתי⁸ ותורמים להתגבשותה של "אמת" חדשה־ישנה בדבר קיומם של שני קולקטיבים אתניים מובחנים שנבדלים זה מזה במהותם, במעמדם, בתפיסות עולמם ובאינטרסים שלהם.

רבים בציבור הישראלי חשים אי־נוחות לנוכח השימוש באתניות (כאמור משני עברי המתרס הפוליטי) כדי לכונן שני קולקטיבים מובחנים, אשכנזים ומזרחים – נאורים, פרודוקטיביים ושוחרי דמוקרטיה מול פרימיטיבים, פרוזיטים ומעריצי מנהיגים סמכותניים. תמונה מורכבת יותר של החברה בישראל הוצגה בכתבת עומק של ויקו אטואן בערוץ כאן 11 ב־11 במרץ (כאן 11, 2023). בכתבה השתתפו נשים וגברים ערבים, מזרחים ויוצאי אתיופיה שהעלו את הדילמה אם להצטרף למחאה, לאור מסריה המוגבלים וצביעתה בצבע אחיד. הם הצביעו על כך שהמסר המרכזי של המחאה, "לא לדיקטטורה, כן לדמוקרטיה", הוא קריאה לשמירת הסטטוס קוו האתנוקרטי שממנו נהנים בעיקר גברים יהודים אשכנזים ממעמד בינוני־גבוה.

ואכן, קולות מזרחיים זכו לייצוג על הבמה הראשית ברחוב קפלן רק בשבוע ה־15 למחאה, לאחר סערת סרטון ההכתרה של תלמידות אולפנת חורב. בסרטון, שכותרתו "אם האולפנה הייתה מזרחית", בנות אולפנת חורב היוקרתית של הציונות הדתית צבעו את פניהן בשחור ותיארו באופן נלעג את מראה האולפנה אילו היו לומדות בה תלמידות מזרחיות. התלמידות ה"מזרחיות" נראו בסרטון רוקדות על שולחנות הכתיבה, שרות בקול רם ומחליפות את תמונת הרב קוק בתמונת הבבא סאלי, בשעה שהתלמידות האשכנזיות שוקדות על לימודיהן, מתפללות בשקט ומדברות בנימוס אל סגל ההוראה. הסערה שהתחוללה בעקבות חשיפתו של הסרטון ב־13 באפריל התמקדה בגזענות של הציונות הדתית כלפי מזרחים ובאפליה המובנית במוסדותיה. יומיים לאחר מכן, ב־15 באפריל, ניצבו לראשונה על הבמה בקפלן ארבעה נואמים ממוצא מזרחי: הרמטכ"ל לשעבר דן חלוץ, הספורטאית ורד בוסקילה, הפעיל החברתי והחבר לשעבר בארגון לה פמיליה דוד מזרחי, ועו"ד נטע עמר־שיף ממייסדות הקולקטיב המזרחי־אזרחי. שלושת הראשונים קידמו את המסר המרכזי של המחאה "לא לדיקטטורה, כן לדמוקרטיה" וזכו לאהדת הקהל, אך נאומה של עמר־שיף זכה לתגובות מעורבות. עמר־שיף לא חסכה בביקורת על כך שבישראל לא התקיימה מעולם דמוקרטיה מלאה עבור ערבים, מזרחים, יוצאי אתיופיה ומהגרים לא יהודים. היא אמרה:

8 אף שמעולם לא נטלו חלק במאבקים אלו, הפוליטיקאים הללו מדגישים כעת את היעדרם היחסי של מזרחים בבית המשפט העליון כחזות הרפורמה המשפטית, ומסתירים את העובדה שברפורמת לוי־רוטמן אין עיגון של עקרון הייצוג ההולם או של עקרונות אחרים שיבטיחו לאוכלוסיות מוחלשות הגנה מפני בעלי הון ומפני עריצות הריבון.

הדמוקרטיה שלנו רואה את הצבעים ומכבדת את הרגש הלאומי של כל העמים! אנחנו [הקולקטיב המזרחי-אזרחי] מכירים בחשיבות ההיסטוריה היהודית בארצות ערב והאסלאם, ומתנגדים לקיומם של פערים שלא נסגרים גם אחרי דורות של צברים בישראל. [...] כשהחוק והמדיניות מגינים בעיקר על מי שיש להם, וחונקים את מי שהורים שלה לא יכלו להוריש לה דירה ונחלה, או את מי שלא יכולים לממן חינוך וביטוח בריאות פרטיים – אין דמוקרטיה!

התגובות המסויגות לנאומה של עמר-שיף, היעדרם של מזרחים בעלי קול עצמאי וחזרתם של דוברים שאינם מסומנים כ"אתניים" אל במת קפלן בשבועות שלאחר מכן חשפו שהיה זה ניסיון לחבר את המזרחים למחאה בתגובה לגזענות של הציונות הדתית, ובעיקר המחישו כיצד מארגני המחאה תופסים את זהותם שלהם ואת מטרת המחאה, והבהירו שמסריה מקדמים בעיקר את האינטרסים של מי שנהנו עד כה מ"הדמוקרטיה הישראלית". ערוצי התקשורת המבקשים לקדם את המסרים הפוליטיים של הימין, ובהם ערוץ 14 ובעיקר ערוצי ניו-מדיה בטיקטוק ובאינסטגרם, מקדמים את העמדה שלפיה הרפורמה תיטיב עם המזרחים ועל כן הם תומכים בה ומתנגדים למחאה (קדם, 2023). אחת הדוגמאות הבוטות לניסיון לסמן את תומכי הרפורמה כמזרחים היא אירוע שהתרחש בראשית חודש מאי, כאשר הפגנת התומכים ברפורמה מול ביתו של נשיא בית המשפט העליון לשעבר אהרון ברק הוצגה כקריאה לחפלה מרוקאית. את הרעיון לקיים חפלה מרוקאית מתחת לביתו של אהרון ברק לא הגו מפגינים מזרחים אלא הגה והוביל ברל'ה קרומבי, חרדי-אשכנזי שניהל קמפיינים מפלגתיים עבור מפלגות הבית היהודי ועוצמה יהודית. אך גם ערוצי התקשורת ו-13, המזוהים עם המרכז-שמאל,⁹ מקדמים באופן מגמתי, גם אם לא מכוון, את העמדה שלפיה המזרחים הם התומכים העיקריים בחקיקה. כך למשל בסיקור "הפגנת המיליון" (כ"7 באפריל), בעת שנראו על המסך מאות אלפי יהודים דתיים שאפשר לזהותם כמשתייכים לזרם הציונות דתית שהיא אשכנזית בעיקרה, בחרה מערכת ערוץ 12 לראיין דווקא שני מזרחים.

במאמרו מציין בן-דוד (1999) שתי תוצאות הרסניות שהיו לנרטיב הגורס כי הליכוד שחרר את המזרחים מדיכויים על ידי מפא"י. האחת היא התפיסה שאין עוד מקום לדבר על אי-השוויון בין מזרחים לאשכנזים, שכן זה סיפור של העבר, של "שלושים שנות דיכוי מפא"י". אלה המבקשים כיום לעמוד על תפקידו של המוצא במכניזם של הריבוד ואי-השוויון בישראל נתפסים כאנכרוניסטים שתקועים בשנות החמישים. התוצאה השנייה היא התקבעותה של התפיסה כי הפוליטיקאים המזרחים בליכוד הם הנציגים האותנטיים של "הציבור המזרחי" בישראל. תוצאות אלו נכונות גם כיום.¹⁰ לנרטיב הנוכחי הקושר בין הרפורמה המשפטית ובין "המזרחים" יש שלוש תוצאות הרסניות נוספות: הוא מכוון מחדש

9 פוליטיקאים ומובילי דעת קהל ימניים מכנים את ערוץ 12 "ערוץ אלג'זירה", כדי לסמנו כערוץ התומך ב"שמאל".

10 אם כי יש לסייג ולציין שהמשבר הנוכחי העלה מחדש את סוגיית אי-השוויון בין מזרחים לאשכנזים. אולם לנוכח מנעד הדיון, הנע בין האשמת הפוליטיקאים בעשיית הון פוליטי מאי-השוויון ובין הטענה כי מזרחים מונעים על ידי סנטימנט בשל העוולות העבר, לא נראה כי שאלת אי-השוויון העכשווי תהפוך לנושא לגיטימי לדיון.

את הגבולות חברתיים בישראל בין קולקטיבים על בסיס מוצא, תוך הטענת המזרחיות במשמעות מעמדית ובתרבות מהותנית הנבדלת מזו האשכנזית; הוא מסמן את "המזרחים" כבעלי ערכים אנטי-דמוקרטיים; והוא משחרר את ה"שמאל הציוני" מלקיחת אחריות על תרומתו המתמשכת להדרה ולדחיקתם לשוליים של יוצאי אסיה-אפריקה ויוצאי אתיופיה לדורותיהם בישראל.

"דפוס הצבעה עדתיים": בין דימוי ל(הבניית) מציאות

מאז מערכת הבחירות ב'81, שבה התקיים שיח מפורש על אודות קיומם של הבדלים איכותיים בין "העדות" לשם גיוס פוליטי,¹¹ שאלת קיומם של דפוס "הצבעה עדתית" הפכה למוקד לחקירה בסוציולוגיה הישראלית. אף שכבר ב'1984, במאמר חלוצי, עמדה חנה הרצוג על כך ש"הצבעה עדתית" יוחסה להתנהגות פוליטית של מזרחים אך לא לזו של אשכנזים, הראתה כי ההתנהגות הפוליטית של מזרחים איננה עדתית במשמעותה ואף הזהירה כי השימוש במונח "הצבעה עדתית" מייצר סטריאוטיפים ומתייג ציבור שלם (הרצוג, 1984), אנו ממשיכים להיות עדים לאופנים שבהם המחקר האקדמי תורם להבניית המציאות במושגים עדתיים.

בחלק זה של המסה אני מבקשת לתשאל את האקסיומה שהתקבעה בזרם המרכזי של המחקר החברתי, שלפיה "המזרחים" מצביעים לימין וספציפית לליכוד. באמצעות עיון מחדש במחקרים ישנים והצגה של מחקרים עדכניים אצביע על הפיקטיביות בייחוס דפוס הצבעה ייחודיים ל"מזרחים". אטען כי ההתעקשות להסביר דפוס הצבעה באמצעות מוצא תורמת לא רק לכינונם של שני קולקטיבים נבדלים אלא גם ליצירת היררכיה ביניהם, המבוססת על תפיסה אוריינטליסטית שמייחסת עליונות למערב הליברלי-כביכול על פני המזרח שלכאורה אינו מחזיק בערכים ליברליים.

פרויקט המחקר המתמשך של מיכל שמיר ואשר אריאן בחן את דפוס הצבעה בישראל. הפרויקט, שהחל ב'1981, הראה שממערכת בחירות זו ועד המערכת של 1996 מזרחים הצביעו למפלגות הימין ואשכנזים הצביעו למפלגות השמאל. אולם כבר בסוף שנות התשעים זיהו החוקרים את היחלשות המתאם בין מוצא לנטייה פוליטית ואת התחזקות הקשר בין רמת הדתיות לדפוס הצבעה הפוליטית (Shamir & Arian, 1999). מיכל שמיר וגדעון רהט (2022), שסקרו מחקרים עדכניים שבדקו דפוס הצבעה בקרב יהודים, מסיקים כי קיים קשר בין המשתנים מוצא, מעמד ורמת דתיות ובין דפוס הצבעה, אך יש חילוקי דעות ביחס לתרומה של כל משתנה.

מאחר שהבחירות לכנסת הן חשאיות ואי-אפשר לדעת כיצד האזרחים הצביעו, פיתחו חוקרים שני מערכים לבחינת דפוס הצבעה: סוג אחד של מחקרים מבוסס על ניתוח תוצאות הצבעה למפלגות ביישובים שונים כפי שפורסמו על ידי ועדת הבחירות

11 באירוע הבחירות המסכם של מפלגת המערך קישר המנחה, דודו טופז, בין 'הצ'ח'חים' למצודת זאב, משכנה מפלגת חירות. בעקבותיו נשא מנחם בגין נאום מלא פאתוס ובו אמר את המשפט שמרבים לצטט, ובכך מחזקים את הקישור בין הליכוד למזרחים: "בני עדות המזרח שלנו היו לוחמים גיבורים [...] יהודים! אחים! לוחמים!".

המרכזית, וסוג אחר מתבסס על ניתוח סקרי בחירות שבהם אזרחים נשאלים על הצבעתם ותשובותיהם מוצגות עם הנתונים הדמוגרפיים שמסרו.

ממחקרים המבוססים על ניתוח תוצאות הצבעה למפלגות ביישובים שונים אפשר ללמוד על הקשר בין דפוסי הצבעה למצב הסוציו-אקונומי של המתגוררים ביישוב. המסקנות העולות מהם ביחס לקשר בין הצבעה למוצא מבוססות על החפיפה הרחבה שהתקיימה בין מוצא למרחב בישראל, פרי מדיניות פיזור האוכלוסין בשנות החמישים. אולם מאז ראשית שנות התשעים חלו שינויים דמוגרפיים מרחיקי לכת בהרכב התושבים ביישובים בישראל. כך למשל, אל ערי הפיתוח – שמאז הקמתן היו מאוכלסות בעיקר ביוצאי צפון אפריקה – הצטרפו בראשית שנות התשעים יוצאי ברית המועצות לשעבר (Tzfadia, 2006), משפחות מהצינונות הדתית במסגרת גרעינים תורניים, בעיקר מאז ההתנתקות ב-2005 (בנדריהם, 2016; שמריהו־ישורון וכן פורת, 2017), קהילות חרדיות (כהנר, 2020), ובשנים האחרונות זוגות צעירים מהמעמד הבינוני-נמוך שחיפשו דיור בר השגה (Tzfadia, 2023). אל שכונות חדשות בערים הגדולות ואל ההרחבות בקיבוצים נכנסה אוכלוסייה ממעמד בינוני, הטרוגנית במוצאה (כהן ולאון, 2008). לכן כיום יש קושי ללמוד על "דפוסי הצבעה העדתיים" בהתבסס על תוצאות הצבעה ביישובים.

בהיעדר נתונים מדינתיים רשמיים ביחס להרכב האוכלוסייה היהודית על בסיס יבשות (יוצאי אסיה-אפריקה ויוצאי אירופה-אמריקה) בדור שלישי והלאה (נגר-רון, 2021ב), ניסה מומי דהן לבחון את הקשר בין דפוסי הצבעה למוצא באמצעות סיווג יישובים למזרחיים ולאשכנזיים על בסיס שם המשפחה הנפוץ בהם (דהן, 2022). פרקטיקת מחקר של שימוש בשמות משפחה אמנם קיימת במדינות שאינן אוספות נתונים על מוצא, למשל בצרפת, אולם שימוש זה נעשה כדי לזהות אינדיווידואלים ולא יישובים. דהן מצא כי באותם יישובים שהוגדרו "מזרחיים" התושבים הצביעו בשיעורים גדולים יותר לגוש שאותו הגדיר "גוש נתניהו", ואילו ביישובים שהוגדרו במחקר "אשכנזיים" התושבים הצביעו בשיעור גבוה יותר למפלגות השמאל. נשאלת השאלה מדוע נדרש החוקר ללהטוטנות המתודולוגית כאשר במסקנותיו הוא מסייג את הממצא המרכזי בדבר קיומה של "הצבעה עדתית" ומציין שבכל תשע מערכות הבחירות שנבדקו בין 2003 ל-2021 "הפער בהצבעה לגוש מפלגות הימין בין יישובים מזרחיים ליישובים אשכנזים נעלם אם מנטרלים את ההבדלים במאפיינים כמו רמת ההשכלה ורמת הדתיות בין שתי קבוצות המוצא" (דהן, 2022, עמ' 3). כלומר, מדוע דהן מתעקש לייחס למזרחים הצבעה עדתית כאשר במחקר זה, כמו במחקרים אחרים, נמצא קשר מובהק יותר בין רמת דתיות ומעמד סוציו-אקונומי ובין דפוסי הצבעה מאשר בין דפוסי הצבעה למוצא?

כאמור, שיטה נוספת לבחון דפוסי הצבעה היא התבססות על סקרי בחירות. הני זובידה ובני נוריאלי (2023) התבססו על נתוני הסקר של אריאל איילון וקמיל פוקס בבחירות 2015. מכיוון שהלמ"ס אינה מפרסמת נתונים על דור שלישי ורביעי ליוצאי אסיה-אפריקה ואירופה-אמריקה, זובידה ונוריאלי חיטבו את שיעורם מתוך נתוני הלמ"ס המפורסמים ביחס לערבים, יוצאי ברית המועצות לשעבר ויוצאי אתיופיה. באמצעות הצלבת הנתונים הם מצאו כי רק 48.5% מיוצאי מדינות ערב הצביעו בבחירות. כלומר, רוב המזרחים כלל לא הצביעו. זאת ועוד, מהנתונים עולה כי 41% מכלל מצביעי הליכוד היו יוצאי אירופה-אמריקה, ורק 39% מכל מצביעי הליכוד היו יוצאי מדינות ערב. כלומר, רוב המצביעים

לליכוד אינם מזרחים. על פי זובידה ונוריאלי, מתוך כלל המזרחים שמימשו את זכות ההצבעה רק 17.1% הצביעו לליכוד. ממצאים דומים עולים גם מניתוחה של אלונה אילוז (2021).

גל לוי, מעוז רוזנטל ויצחק ספורטא (לוי ואחרים, 2022) ניצלו את התנאים בשלוש מערכות הבחירות בין 2019 ל-2021, עד לפירוק מפלגת כחול-לבן, שיצרו מעין ניסוי טבעי: מול הליכוד עמדה מפלגה שהורכבה משלוש רשימות פוליטיות (חוסן לישראל, תל"ם ויש עתיד) שחלק ממרכיביה מזוהים עם הימין, והיא נתנה למצביעים הזדמנות לפסוע אל מעבר להגדרות הזהות השבטיות המחוברות לתוויות פוליטיות כמו ימין, מרכז ושמאל. בניתוח סקרי הבחירות שנערכו לקראת אפריל 2019 לא מצאו החוקרים הבדל בהצבעה לליכוד או לכחול-לבן בין מזרחים ילידי הארץ ובין קבוצות אוכלוסייה אחרות. החוקרים פילחו את הקטגוריה המזרחית לשלוש קבוצות – מזרחים ילידי חו"ל, מזרחים ילידי הארץ ו"מעורבים" – ומצאו כי רק מזרחים ילידי חו"ל נוטים להצביע לליכוד יותר מאחרים. מזרחים ילידי ישראל (דור שני ושלישי) ו"מעורבים" ילידי ישראל אינם נוטים להצביע באופן שונה מאחרים. כלומר, כאשר מתמקדים ברוב המזרחים, שהם ילידי ישראל, לא מקבלים התנהגות אלקטורלית שונה במובהק מילידי ישראל מקבוצות אחרות (לוי ואחרים, 2022, עמ' 304). באמצעות מודלים רבי-משתנים של אינטראקציות מצאו החוקרים שהרקע הסוציו-אקונומי ורמת הדתיות הם הגורמים המשפיעים על הסתברות ההצבעה לליכוד, ולא המוצא (עמ' 307).

אם כן, המחקרים העדכניים מלמדים כי לא מדובר ב"הצבעה עדתית", שמעולם לא התקיימה, כפי שהראתה הרצוג כבר ב-1984, אלא בהצבעה על בסיס מעמדי ודת. אם בעבר התקיימה חפיפה רבה בין מוצא, מעמד ומרחב ומכך היה אפשר להסיק על מתאם בין מוצא להצבעה פוליטית, הרי כיום, כאשר רוב האוכלוסייה היהודית מורכבת מילידי ישראל (Cohen et al., 2019) וחלקן של המעמד הבינוני המזרחי הולך ומתרחב (כהן וליאון, 2008), קל וחומר שעלינו לזנוח את תזת ההצבעה העדתית. הדבקות בעמדת המחקר המבקשת לשוב ולבחון את "ההצבעה העדתית", אף שכבר שלושה עשורים עדויות המחקר מלמדות שמשנתים אחרים ולא מוצא הם שקשורים בהעדפה פוליטית, תורמת ליצירת סיפור אחיד ורציף של זהות והיסטוריה מזרחית.

משמעותה של המזרחיות נטענת ומשתנה בהתגוששות בין סוכנים חברתיים שונים. מדעני החברה הם שחקנים מרכזיים בהקשר הזה, מכיוון שלשיח המיוצר באקדמיה יש לגיטימציה רבה בציבור. על כן, המשך הצגתה של תזת ההצבעה העדתית וציטוטה בתקשורת משרתים את מערך הגיוס הפוליטי על בסיס יצירת פיצול ואיבה. זאת ועוד, הבחירה לראות במזרחים ממעמד נמוך ייצוג אותנטי של הקולקטיב המזרחי מלמדת על עמידותו של השיח האוריינטליסטי שלפיו מזרחים משכילים משתייכים למעמד הבינוני הם אנומליה, או בכינויים העממי "משתכנזים"¹². השימוש במושג "משתכנזים" שולל אף

12 אורי שורץ כבר עמד על כך ש"השימוש המטפורי-מעמדי במילה 'אשכנזי' כשם תואר (שמשמעותו 'בן המעמד הבינוני') אינו משכיח את המשמעות המקורית הדנוטטיבית של המילה (אדם ממוצא אירופי), והפער בין שתי המשמעויות מסייע להבנות את מעמד הביניים המזרחי העולה כסטייה, שאיננה אותנטית על פי הגדרתה" (שורץ, 2014, עמ' 104).

הוא את הסוכנות המזרחית, שכן כינוי זה מבטא עמדה שלדידה כל מזרחי בעל השכלה גבוהה, שאינו נמנה עם המעמד הנמוך ושאינו מצביע לימין הוא חקיין. הבחירה של הזרם המרכזי במחקר החברתי לדבוק במשתנה הפשטני "מוצא" במחקרים על נטיות פוליטיות בכלל ולהדגיש את סוגיית המוצא בהקשר של תמיכה במחאה הנוכחית¹³ מעיד על הקושי לזנוח את התפיסות האוריינטליסטיות ואת האינטרסים של הקבוצה ההגמונית שאליה משתייכים רוב החוקרים.

יש המסבירים את דימוי האמת שלפיו המזרחים מצביעים לימין כביטוי ושיקוף של תפיסת עולם לא ליברלית (למשל אבוטובול-זלינגר, 2022; מזרחי, 2011). עמדה זו נשמעה לאחרונה בכמה ראינות שהעניקו סוציולוגים בכלי התקשורת במטרה להסביר את תמיכת המזרחים ברפורמה, ונדמה כי היא עומדת להפוך ל-*obligatory passage points* (Callon, 1984), כלומר לאמת מדעית המצוטטת על ידי אחרים בלי שיהיה צורך להוכיח אותה. הסבר זה, המייחס למזרחים כקולקטיב תפיסת עולם לא ליברלית, מתעלם מהעובדה שכל ההתארגנויות הפוליטיות על בסיס מזרחי מאז מחאת ואדי סאליב, דרך הפנתרים השחורים, "המזרח אל השלום", החזית המזרחית, הקשת הדמוקרטית המזרחית, ארגון אחותי והקולקטיב המזרחי-אזרחי – כולן היו מבוססות על עקרונות ליברליים ויעדיהן היו אוניברסליים. ההתארגנויות הפוליטיות של מזרחים, בין שמנהיגיהן השתייכו למעמדות נמוכים והיו ללא השכלה פורמלית ובין שהונהגו על ידי אינטלקטואלים ממעמד בינוני-גבוה, התנגדו להיגיון האתנוקרטי וקראו להכרה בעוולות המדינה ולתיקון כלפי כל האוכלוסיות שנפגעו מהן, מזרחים ופלסטינים כאחד. יתר על כן, כפי שטענה לא מכבר המשפטנית ליהי יונה (2020), העמדה המייחסת תפיסת עולם לא ליברלית לציבור שלם על בסיס מוצאו אף שהוא חי ומתחנך בישראל כבר 75 שנה עלולה ליפול למהותנות ביחס לאופיים ולטיבם של "המזרחים". הצבת הקולקטיב המזרחי כקולקטיב הומוגני שמונע מתוך תפיסה קהילתנית המנוגדת לתפיסת העולם הליברלית שבה מחזיק כביכול הקולקטיב האשכנזי, מייצרת מחדש את הקטגוריות החברתיות המוכרות ואת ההיררכיה ביניהן. בעיה נוספת העולה מעמדה זו היא קבלה ללא ביקורת של עמדת השמאל את עצמו כבעל אוריינטציה ליברלית אוניברסלית. בחינה ביקורתית של ממשלות ה"שמאל" לדורותיהן מלמדת כי הן קידמו מדיניות מיליטריסטית, תרמו לפרויקט ההתנחלויות מעבר לגבולות הקו הירוק, שיתפו פעולה עם מפלגות חרדיות (לא ליברליות במוצהר, מפלגות שמדירות נשים), תמכו במדיניות כלכלית קפיטליסטית והעניקו יתרונות חומריים לקבוצות פריווילגיות. באמצעות כל אלה קידמו את ההיגיון האתנוקרטי המונח בתשתיתה של מדינת ישראל, אשר דוחק לשוליים את המזרחים והפלסטינים אזרחי ישראל. בחינה ביקורתית כזאת של אופני הפעולה של מפלגות השמאל חושפת את השימוש הרטורי שהן עושות בערכים ליברליים אוניברסליים בשעה שהן מקדמות אינטרסים פריטיקולריים. הבנה זו יכולה לענות על השאלה מדוע רוב המזרחים, שאינם מממשים את זכות ההצבעה, אינם מצביעים למפלגות ה"שמאל".

13 למשל בפרסום של המכון הישראלי לדמוקרטיה בינואר 2023, שכותרת המשנה שלו הדגישה כי אשכנזים משתתפים במחאה פי שניים ממזרחים (הרמן וענבי, 2023).

"הסוגיה המזרחית" מונחת בתשתית החברה בישראל, ובעיות משבר חברתי היא מתפרצת ועולה אל פני השטח. כמו במשברים קודמים, גם בזה הנוכחי יש למזרחיות תפקיד מרכזי. ביקשתי להבין את השימוש שנעשה בתיבה "מזרחיות" ואת מאפייניו הייחודיים של השיח הנוכחי, בלי לנתקו מהקשרו ההיסטורי. לכן הצגתי את הנרטיבים שאליהם גויסה בעבר "ההיסטוריה המזרחית" ועמדתי על התהוותו של הנרטיב הנוכחי, שלפיו המזרחים הם הם מחוללי המשבר. נרטיב זה מתגבש משני עברי המתרחס: מצד אחד חברי הקואליציה משתמשים במזרחיות ככלי לגיוס פוליטי, ומהצד השני מתנגדי ההפיכה המשטרית מסמנים את המזרחים כאחראים למשבר בשל הצבעתם לליכוד הנובעת משנאתם לאליטות הישנות, ובשל תמיכתם בחקיקה האנטי-דמוקרטית מכיוון שהם בעלי תפיסות עולם לא-ליברליות. לעמדה המייחסת תפיסת עולם לא ליברלית למזרחים יש שורשים עמוקים במשטר האמת הישראלי. הפחד של ההנהגה הוותיקה מכך שהמוני "המזרחים" ישנו את האופי המערבי, הליברלי והדמוקרטי של מדינת ישראל הצעירה התגלם בתיאור "הבעיה העדתית" בסוציולוגיה הישראלית מאז ימי הראשונים. בעשורים האחרונים השיח הבוטה על אודות "הבעיה העדתית" כבר (כמעט) אינו קיים באקדמיה,¹⁴ אבל דבקותם של חלק מחוקרי החברה בתזת "ההצבעה העדתית", והניסיון לפרשה באמצעות ייחוס תפיסת עולם לא ליברלית לקולקטיב "המזרחי", היא לטענתי גלגולו העכשווי של שיח "הבעיה העדתית".

מקורות

אבוטובול-זלינגר, גיא. (2022). *ההד המזרחי במרכז הישראלי*. כרמל.
 אטינגר, יאיר, ונסים ליאון. (2018). *כאין רועה: ש"ס והנהגה החרדית-מזרחית אחרי עידן הרב עובדיה יוסף*. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
 אילוז, אלונה מרים. (2021, 31 במרץ). *לא גוש אחד: אין דבר כזה "הצבעה מזרחית", והמזרחים לא הצביעו לנתניהו*. דהימרקר.

14 דוגמה לקיומו של שיח גזעני בוטה אפשר לראות במאמר של ד"ר דנה בלאנדר "השתלטות השד העדתי על השיח ביחס לתכנית לויין-רוטמן מחייבת חשבון נפש", שפורסם ב-13 באפריל 2023 באתר המכון הישראלי לדמוקרטיה. בלאנדר כותבת כי "אי אפשר שלא לחייך לנוכח הפרדוקס הטמון בתמיכה של ישראל השנייה בקידום הרפורמה ממדרשו של פורום קהלת", ומסבירה כי "החיבור של שנאת האליטות ובהן בג"ץ על שופטיו הדומים זה לזה, שנאת הטייסים וההייטקיסטים שזוכים להילה מופרזת באתוס הישראלי, תחושת הקורבנות המתמשכת המגבירה את ההזדהות עם נתניהו [...] ציבור שאינו בטוח בעצמו – תעסוקתית, כלכלית, זהותית, ובעיקר מי שאין לו תקווה, מתמגנט לתחושה של איום. תחושת איום היא כר פורה לצמיחה של חשיבה מסוג אחר – חשיבה קורבנית, קונספירטיבית וקסנופובית (שנאת האחר). מי שאינו בטוח בעצמו אינו יכול להכיל מורכבות ואחרות. כשקבוצה או אדם חשים מאוימים, נרדפים, בסכנת קורבנות מתמדת, הם רואים צל הרים כאנשים". לאחר מאבק שהובילה האקטיביסטית סיון תהל הוסר מאמרה של בלאנדר מאתר המכון הישראלי לדמוקרטיה. המכתב ששלחה תהל למכון הישראלי לדמוקרטיה פורסם באתר העוקץ. ראו העוקץ, 2023.

- בן-דור, צבי. (1999). ההיסטוריה המופלאה של המזרחים. בתוך ענבל פרלסון (עורכת), *המהפכה המזרחית: שלוש מסות על הציונות והמזרחים* (עמ' 87-106). המרכז לאינפורמציה אלטרנטיבית.
- בנדריהם, רעות. (2016). *מבט מדרום: מעיירת פיתוח לקהילה אקו־יהודית* – מחקר אתנוגרפי ממצפה רמון [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב].
- בן-חיים, אבישי. (2022). ישראל השנייה: הבשורה המתוקה, הדיכוי המר. ידיעות ספרים. דהן, מומי. (2022). *הפער בהצבעה לכנסת בין מזרחים לאשכנזים*. המחדש. (14 בפברואר). צפו: נאום שעוני הרולקסים של דודי אמסלם. העוקץ. (7 במאי). השד הפסיכולוגיסטי והעוול ההיסטורי. הרמן, תמר, ואור ענבי. (2023, 3 בפברואר). סקר ינואר 2023: כשליש מהציבור חושש שתפרוץ מלחמת אחים. המכון הישראלי לדמוקרטיה. הרצוג, חנה. (1984). האמנם עדתיות פוליטית? מגמות, כח(2-3), 332-352. זובידה, הני, ובני נוריאלי. (2023). עליית הניאו־מפא"ניקים [כתב יד בהכנה]. יונה, ליהי. (2020). מעבר ל"מעבר לג'ונגל": על עלייתו של שיח ההבדל בתיאוריה המזרחית. *מעשי משפט*, 11, 77-117.
- כאן 11. (2023, 11 במרץ). "לא מחאה שלי": עולים חדשים, מזרחים וערכים לא מרגישים חלק מההפגנות [וידאו]. YouTube.
- כהן, אורי, ונסים לאון. (2008). לשאלת המעמד הבינוני המזרחי בישראל. אלפיים, 32, 83-101.
- כהנר, לי. (2020). בין מרחב דתי לבין מרחב מעמדי: גאוגרפיה של ריבוד בחברה החרדית. *מגמות*, נה(1), 225-244.
- לוי, גל, מעוז רוזנטל ויצחק ספורטא. (2022). על השד העדתי ורוח הרפאים המעמדית: מבט עדכני על הצבעה אתנית ומעמדית בבחירות בישראל. בתוך מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), *הבחירות בישראל 2019-2021* (עמ' 289-322). המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- מזרחי, ניסים. (2011). מעבר לגן ולג'ונגל: על גבולותיו החברתיים של שיח זכויות האדם בישראל. *מעשי משפט*, ד, 51-74.
- נגר-רון, סיגל. (2021א). מה בין "פריפריה" למדד הפריפריאליות? על מושגים ומדדים ותרומתם להבנה ולהבניה של המציאות. תיאוריה וביקורת, 54, 135-147.
- נגר-רון, סיגל. (2021ב). סטטיסטיקה לאומית, קטגוריזציה אתנית ומדידת אי־שוויון בישראל. *סוציולוגיה ישראלית*, כב(1), 6-30.
- פוקו, מישל. (2005). *סדר השיח* (בתרגום נעם ברוך). בבל. (במקור פורסם ב־1971) צור, ירון. (2003). ההיסטוריוגרפיה הישראלית והבעיה העדתית. *פעמים*, 94-95, 7-56.
- קדם, אלונה. (2023, 10 במאי). תפסיקו להתנשא ותלמדו מהמזרחים: המהפכה קורית באינסטגרם ובטיקטוק. שיחה מקומית.
- שוורץ, אורי. (2014). "עיראקים אשכנזים מאוד": על אותנטיות, גבולות מעמדיים והמטפוריקה של השפה האתנית בישראל. תיאוריה וביקורת, 43, 103-130.

- שמיר, מיכל, וגדעון רהט. (2022). ארבע מערכות בחירות בשנתיים: משבר ייחודי או חזון לבאות? בתוך מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), *הבחירות בישראל 2019-2021* (עמ' 19-50). המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שמריהו-ישורון, יעל, וגיא בן פורת. (2017). "באנו לשנות": גרעיני התיישבות בערי הפריפריה. *מגמות*, נב(2), 195-222.
- שנהב, יהודה. (2003). היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות. עם עובד.
- Callon, Michel. (1984). Some elements of a sociology of translation: Domestication of the scallops and the fisherman of St. Brieuc Bay. *The Sociological Review*, 32(S1), 196-233.
- Cohen, Yinon, Noah Lewin-Epstein, & Amit Lazarus. (2019). Mizrahi-Ashkenazi educational gaps in the third generation. *Research in Social Stratification and Mobility*, 59(3), 25-33.
- Tzfadia, Erez. (2006). Public housing as control: Spatial policy of settling immigrants in Israeli development towns. *Housing Studies*, 21(4), 523-537.
- Tzfadia, Erez. (2023). *Mizrahi right to development towns* [Manuscript submitted for publication].
- Shamir, Michal, & Asher Arian. (1999). Collective identity and electoral competition in Israel. *American Political Science Review*, 93(2), 265-277.